

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

BİZNES MÜHİTİNİN ƏLVERİŞLİLİYİNİN İQTİSADI ARTIMA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5307.01 – İqtisadi nəzəriyyə
Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri
İddiaçı: **İslamova Nuranə Mahmud qızı**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “İqtisadiyyat” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad üzrə elmlər doktoru, dosent

Pəri Əmirəhməd qızı Həsənova

Rəsmi

opponentlər:

iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sədaqət Əyyub qızı Əbdürəhmanova

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tariyel Müsəllim oğlu Qurbanov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurası

Dissertasiya

Şurasının Sədri

iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

Yaşar Atakişi oğlu Kəlbəyev

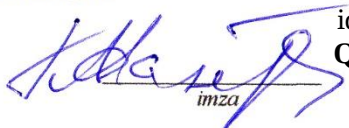
Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Suqra İnqilab qızı Hübətova

Elmi seminarın

sədri.

imza

iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

Qabil Nadir oğlu Manafov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son onilliklərdə iqtisadi inkişafın drayverləri ilə bağlı müxtəlif səviyyədə elmi və nəzəri diskussiyalar davam etməkdədir. Əsas sual ondan ibarətdir ki, iqtisadi artımın əsasında nə dayanır. Hətta bu sualın obrazlı şəkildə ifadəsi neçə yüz ildir ki, iqtisad elminin əsas predmetinə çevrilib: Niyə bəzi ölkələr varlı, bəzi ölkələr isə kasıbdır? İqtisadi artımla bağlı nəzəriyyələrin müqayisəli analizi deməyə əsas verir ki, bu suala cavabları üç qrupa ayırmaq mümkündür. Birinci qrup yanaşmalara görə hansı ölkələrdə yığım və investisiya həcmi daha çoxdursa, o ölkədə artım daha yüksəkdir və onların daha varlı olmaq imkanları çoxdur. Belə yanaşmanın tərəfdarları daha çox “yeni keynisçi” kimi tanınırlar. İkinci qrup yanaşmanın mahiyyətində texnoloji inkişaf dayanır. Belə ki, hansı ölkədə texnoloji inkişaf daha yüksəkdirsə, o ölkələr daha varlıdırlar. Belə yanaşma tərəfdarları iqtisadi ədəbiyyatda “neoklassiklər” kimi tanınırlar. Üçüncü qrupun yanaşmasına görə texnoloji inkişafın əsasında insan kapitalı dayanır. Yüksək insan kapitalına malik ölkələr yeni ixtiralar və belə ixtiraların tətbiqi vasitəsilə yeni məhsul istehsal etmək gücündə olaraq, bazarda rəqabəti ələ alırlar. Belə yanaşma tərəfdarları Yeni iqtisadi artım nəzəriyyəsinin tərəfdarlarıdır. İqtisadi artımla bağlı sadaladığımız və bir-birindən mahiyyətə fərqlənən bu nəzəri baxışlar əslində bir-birini tamamlayır və iqtisadi artımın müxtəlif drayverlərinin inkişafını təmin edirlər. Belə ki, yığım və investisiya iqtisadi artımın drayverləri olsa da özü-özlüyündə yaranı bilmir. Digər tərəfdən, texnoloji inkişaf sərhədləri aşaraq, bir ölkədən digərinə asanlıqla aparıla bilər. Əgər iqtisadi artımın yeganə drayveri texnologiya olsaydı, onda asanlıqla ən geridə qalmış ölkəni qısa müddətdə inkişaf etmiş ölkə səviyyəsinə qaldırmaq olardı. Belə əks arqumentləri üçüncü qrup yanaşmaya da aid etmək mümkündür. Belə ki, yığım və investisiyalar əsas kapitalı artırırsa, tədqiqat və işləmələr üçün, həmçinin insan kapitalının inkişafı üçün maliyyə vəsaitləri yaratmasa, yüksək inkişaf etmiş insan kapitalı ixtiralar və kəşflərlə innovativ məhsullara çevrilməsə, yeni texnologiya yaradılmasa, artım təmin edilə bilməz. Deməli, iqtisadi artımla bağlı ilk baxışda fərqli üç yanaşma əslində vahid bir prosesin

aspektləridir. Lakin bu aspektlərin heç biri səmərəli fəaliyyət göstərən institutlar olmazsa, iqtisadi artımın drayveri kimi reallaşa bilməzlər.

Biznes mühitinin müxtəlif aspektlərinin iqtisadi artıma təsirlərinin həm nəzəri, həm də empirik aspektdən öyrənilməsinə həsr edilən tədqiqatlara iqtisadi ədəbiyyatda son on illiklərdə çox rast gəlinir. Belə nəzəri tədqiqatların mühüm hissəsi endogen artım nəzəriyyəsi yanaşmasına əsaslanır. Bu problemin empirik araşdırılması zamanı biznes mühitinin müxtəlif institusional aspektlərinin iqtisadi artıma təsirləri diqqət mərkəzində saxlanılır. Məsələn, korrupsiyanın təsirləri Gaviria tərəfindən, hüquqi sistemin təsirləri Beck, Demirgüç-Kunt, Maksimovic, Cumming, Johan və Zhang, həmçinin Gauvel, siyasi qeyri-sabitliyin təsirləri Rajan, Zingales, Uurgler, Galindo Ayyagari, tərəfindən, vergi sisteminin təsirləri Fisman və Svensson tərəfindən, biznesin tənzimlənməsinin təsirləri Klapper Laeven, tərəfindən, məşğulluğun tənzimlənməsinin təsirləri Botero, Besley və Autor tərəfindən, rəqabətin təsirləri Schwab tərəfindən, infrastrukturun təsirləri Aterido, Hallward-Driemeir və Pages tərəfindən, makroiqtisadi amillərin təsirləri Levine və Renelt tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda biznes mühitinin müxtəlif aspektlərinin iqtisadi artıma təsiri elmi predmet olaraq yalnız son onillikdə diqqəti cəlb edib. Biznes fəaliyyəti, bazar iqtisadiyyatı, rəqabətliklik, xarici ticarət fəaliyyətində liberallıq və sair problemlər ayrı-ayrılıqda A.Ş.Şəkəraliyev, T.N.Əliyev, Q.N.Manafov, V.T.Novruzov, Ə.Q.Əlirzayev, R.T.Əliyev, Y.A.Kəlbəliyev, S.İ.Hümbətova, Ü.Q.Əliyev, V.Ə.Qasımlı, A.A.Quliyev, M.A.Əhmədov, P.Q.Rzayev, Ş.M.Rzayeva, A.F.Musayev və sair tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilib. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin bəzi aspektləri M.G.Güləliyev, S.A.Abasova tərəfindən öyrənilib. Sadaladığımız və digər tədqiqatçıların əldə etdikləri nəticələrin elmi və praktiki əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək, qeyd etmək lazımdır ki, biznes mühitinin, məcmu olaraq və ya onun ayrı-ayrı aspektlərinin iqtisadi artıma təsirinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi elmi predmet olaraq ilk dəfə yerinə yetirilib.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyekti kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının institusional mexanizmləri götürülüb.

Tədqiqatın predmeti. Azərbaycanda biznes mühitinin əlverişliliyi ilə iqtisadi artım arasında qarşılıqlı və ya birtərəfli əlaqənin olması tədqiqatın əsas predmetidir.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycanda biznes mühitinə aid bəzi institusional mexanizmlərin iqtisadi artıma təsirlərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatda qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Biznes mühitinin institusional mexanizm kimi əsas determinantlarının müəyyən edilməsi;
- Biznes mühitinin əlverişliliyinin mahiyyətinin açılması və onun dual xarakterinin əsaslandırılması;
- Biznes mühitinin əsas göstəricilərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi;
- Biznes mühitinin iqtisadi artıma təsir mexanizminin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi
- Azərbaycanda biznes mühitinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin yerinə yetirilməsi
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə biznes mühitinin əlverişliliyinin iqtisadi artıma təsirlərinin panel analizi metodu ilə yerinə yetirilməsi;
- Azərbaycanda biznes mühitinin əlverişliliyinin iqtisadi artıma təsirinin ekonometrik metodlarla qiymətləndirilməsi;
- Biznes mühitinə aid bəzi institusional mexanizmlərin, məsələn xarici ticarət azadlığının və gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma təsirlərinin ekonometrik metodlarla qiymətləndirilməsi;

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisadi artımla bağlı neokeynsiçi nəzəriyyə, neoklassik nəzəriyyə, endogen, eksogen və institusional nəzəriyyələri təşkil edir. Tədqiqatda institusional nəzəriyyəyə xüsusi diqqət verilmişdir. Biznes mühitinə və ya onun ayrı-ayrı aspektlərinə institusional mexanizm kimi yanaşılmışdır. Metodologiya olaraq ekonometrik metodlardan istifadə edilib. Burada cüt və multiple reqresiya əlaqəsindən OLS metodunun tətbiqi ilə istifadə edilib. Modellərin adekvatlığının təmin edilməsi üçün t-

statistikasından, Durbin-Uatson testindən, heteroskedastlıqdan, stasionarlıqdan, panel analizlərdən, kointeqrasiyadan və sair istifadə edilib. Azərbaycanda biznes mühitinin əlverişliliyinə təsir göstərən qanunvericilik çərçivəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Strateji Yol Xəritələri, Nazirlər Kabinetinin qərarları və sair rəsmi sənədlər dissertasiya işində nəzəri baza kimi istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi və ölkədaxili liberallaşmanın genişlənməsi bütün gəlir səviyyəsi üzrə paylanmış ölkələrdə biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olub. Biznes mühitinin əlverişliliyini xarakterizə edən orta göstərici davamlı olaraq artır;
- Gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün ölkələrdə ÜDM həcmi və iqtisadi artım səviyyəsi ilə biznes mühitinin əlverişliliyinin integral göstəricisi arasında əlaqə mövcuddur;
- Azərbaycanda qeyri-neft sahəsində ÜDM və bu sektorda iqtisadi artım vergi yükündən asılı deyil. Belə əlaqənin olmamasının əsas səbəbi vergi yükünün yüksək olması və bu yükün son onilliklərdə dəyişməsinin nəzərəcarpacaq dərəcədə olmamasıdır;
- Azərbaycanda məcmu iqtisadiyyat üzrə adambaşına ÜDM həcmi və qeyri-neft sektorunda adambaşına əlavə dəyər həcmnin loqarifmi ilə cəmi vergi dərəcələri arasında reqressiya əlaqəsi güclüdür və neqativdir;
- Biznes mühitinin mühüm aspekti olan xarici ticarət azadlığının məhdudlaşması iqtisadi inkişafı ləngidir;
- Biznes mühitinin əlverişliliyini xarakterizə edən daha bir göstəricinin-gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma və adambaşına ÜDM həcminə təsirlərinin müxtəlif ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üzrə qiymətləndirilməsi deməyə əsas verir ki, bu təsirlər ölkədən ölkəyə dəyişir və ölkənin iqtisadi konyukturasından asılıdır. Hər bir ölkədə gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma pozitiv təsirlərini artırmaq üçün onun optimal həddinin tapılması zəruridir;
- MƏH a.b. ÜDM həcmnin loqarifminə neqativ təsir edir. Muzdlu işçilərin sayının isə a.b.ÜDM həcminə və ya onun loqarifminə təsirləri yoxdur. Biznes mühitinin əlverişliliyi ilə muzdlu işçilərin sosial müdafiəsi qısa müddətli dövrdə bir sıra hallarda ziddiyyət

təşkil edir. Ona görə də uzunmüddətli dövr üçün biznes mühitinin əlverişliliyi prioritet olmalıdır.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi: Dissertasiyanın əsas yeniliklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Biznes mühitinin institusional mexanizm kimi iqtisadi artıma təsir kanalları müəyyən edilmişdir;
- Biznes mühiti ilə muzzdlu işçilərin sosial müdafiəsi arasındakı ziddiyyətin mahiyyəti açılmış və biznes mühitinin əlverişliliyinin dual xarakterili olması əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycanda biznes mühitinin mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmişdir;
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə biznes mühitinin əlverişliliyinin iqtisadi artıma təsirlərinin panel analizi metodu ilə qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycanda biznes mühitinin əlverişliliyinin iqtisadi artıma təsiri modeli qurulmuşdur;
- Biznes mühitinin xarici ticarət azadlığının və gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma təsirlərinin ekonometrik modelləri qurulmuşdur;

Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti: Dissertasiya işinin mühüm nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, biznes mühitinin əlverişliliyi ilə muzzdlu işçilərin sosial müdafiəsi arasında ziddiyyətlər nəzərə alınaraq, biznes mühitinin əlverişliliyi üzrə beynəlxalq reytingdə optimal həddin müəyyən edilməsi nəzəri tədqiqat predmeti kimi irəli sürülmüşdür. Digər tərəfdən, biznes mühitinə institusional mexanizm kimi baxılaraq, onun iqtisadi artıma təsir kanalının daha dərindən öyrənilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır. Biznes mühitinin bəzi aspektləri, məsələn, xarici ticarətin liberallaşması siyasətində və biznes strukturları üçün vergi yükünün müəyyən edilməsində optimal şərtlərin irəli sürülməsi üçün əsas yaradılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiya işində əldə edilən nəticələr biznes mühitinin hər hansı aspekti üzrə qərar qəbulu prosesində istifadə edilə bilər. Qəbul edilən qərarlar biznes mühitinin makroiqtisadi təsirləri ilə bağlı kəmiyyətə hesablanmış nəticələrə əsaslanarsa, biznes mühitinin əlverişliliyi ilə muzzdlu işçilərin sosial

müdafiəsi arasındakı ziddiyyətin yumşaldılmasına nail olmaq mümkündür.

İşin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas nəticələri Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyyə etdiyi elmi jurnallarda dərc edilmiş 5 məqalədə, SCOPUS bazasına daxil olan 1 məqalədə, 3 respublika əhəmiyyətli konfransda, 2 beynəlxalq konfransda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin İqtisadiyyat kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş (11311 işarə) üç fəsildən (I fəsil – 91846 işarə, II fəsil – 56471 işarə, III fəsil – 56331 işarə) və 10 paraqrafdan, giriş, nəticə və təkliflərdən (7468 işarə) ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi (20 cədvəl, 51 qrafik, və 131 adda ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla) 211051 işarədən ibarətdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu:

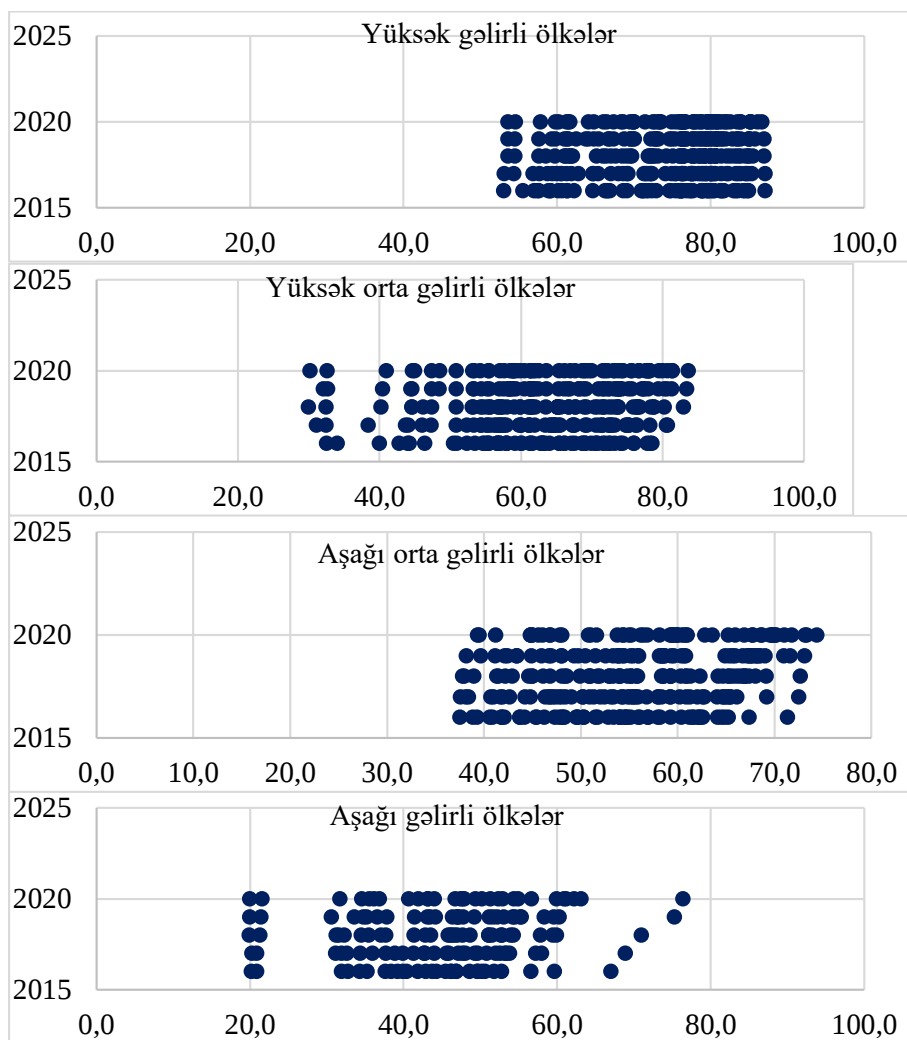
1. Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi və ölkədaxili liberallaşmanın genişlənməsi bütün gəlir səviyyəsi üzrə paylanmış ölkələrdə biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olub. Biznes mühitinin əlverişliliyini xarakterizə edən orta göstərici davamlı olaraq artır.

Qloballaşmanın genişlənməsi və dünya təsərrüfat sisteminin inkişafı hər bir ölkədə kiçik və orta biznesin inkişafına ciddi təkan verib. Xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşması biznes subyektlərinə dünya bazarına çıxmaq, hətta transmilli şirkətlərin əməkdaşlarına çevrilmək imkanı yaradır.

Biznes mühitinin əlverişliliyi yalnız kiçik və orta biznesin inkişafına deyil, həm də böyük biznesin və transmilli biznesin inkişafı üçün zəruridir. Lakin adətən böyük biznes strukturları və transmilli şirkətlərin ölkə qanunvericiliyinə və dövlət idarəetməsi strukturlarına təsir imkanı daha yüksək olur və belə biznes strukturlarının monopolist olmaq imkanları daha yüksəkdir. Əksər hallarda monopolist şirkətlərin mövcudluğu biznes mühitinin hər hansı aspektinin formalaşmasına təsir edir. Ona görə də ölkədə biznes mühitinin əlverişliliyi deyəndə daha çox kiçik və orta biznes strukturları üçün biznes mühitinin əlverişliliyini başa düşmək lazım olur. Bu məqsədlə dövlət zəruri addımları ataraq biznesin inkişafı üçün 1) institusional mexanizmi yaradır və 2) biznesin əlverişli şəraitdə həyata keçirilməsi üçün zəruri olan hüquqi çərçivəni formalaşdırır. Bu iki addımı nəzərdə tutan dövlət siyasəti kiçik və orta biznesin xərclərinin azaldılmasına və mənfəətinin artmasına şərait yaradırsa, biz belə şəraiti biznes mühitinin əlverişliliyi kimi qəbul edirik.

Xarici ticarət azadlığı nə qədər yüksək olarsa, daxili bazar üçün bir o qədər təhlükə yaranmış olur. Vergi yükünün artması da biznes üçün problem yaratdığı kimi, müəyyən həddən az olması da büdcə gəlirləri üçün problem yarada bilər. Doing Business tərəfindən hazırlanan bu alt-indekslərin mahiyyətə fərqli olması və iqtisadi artıma təsirinin birmənalı olmaması özünü inteqral indeksin gəlirlərdən asılı olaraq ciddi dəyişməməsində göstərir. Məsələn, yüksək gəlirli ölkələr üçün inteqral indeksin 2016-cı ildən 2020-ci ilə qədər olan dinamikasında bu indeks 53.1-dən 87.2-yə qədər dəyişib. İnkişaf etmiş ölkələr arasında elə ölkə var ki, 2020-ci ildə onun inteqral indeksi 53.7 qiymətinə bərabər olub. Bu

səviyyə hətta bəzi az inkişaf etmiş ölkələr üzrə olan qiymətdən xeyli kiçikdir.

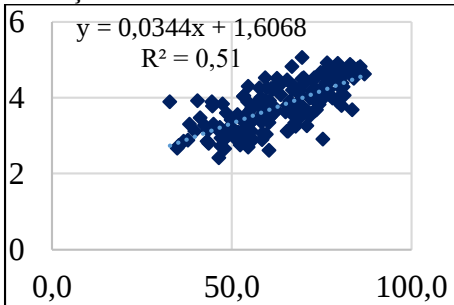
Qrafik 1. Müxtəlif gəlirli ölkələr üzrə DB-in integral indeksinin dinamikası (2016-2020)

Gəlirlərdən asılı olaraq biznes mühitinin əlverişlilik səviyyəsi fərqlənməklə yanaşı, həm də ilbə il yüksələn tendensiyaya malikdir.

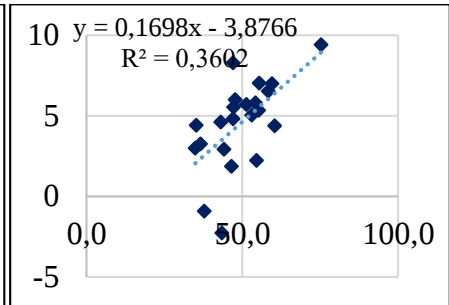
Xüsusilə aşağı və orta aşağı gəlirli ölkələrdə biznes mühitinin əlverişlilik səviyyəsi ilbə il yaxşılaşma istiqamətində dəyişir. Yüksək gəlirli ölkələr bu göstərici üzrə sanki “doyma” halına çatıblar və son onillikdə bu ölkələrdə biznes mühitinin əlverişliliyi istiqamətində ciddi dəyişikliklər hiss olunmur.

2. Gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün ölkələrdə ÜDM həcmi və iqtisadi artım səviyyəsi ilə biznes mühitinin əlverişliliyinin integral göstəricisi arasında pozitiv əlaqə mövcuddur.

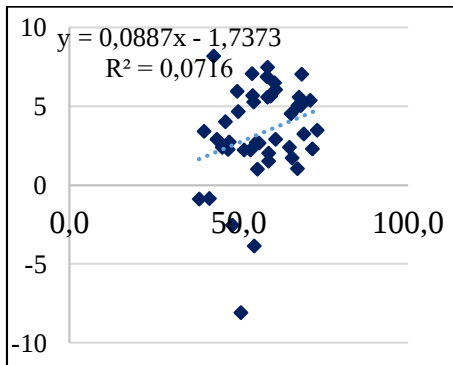
Hesablamalar göstərir ki, biznes mühitinin DB metodologiyası üzrə hesablanan səviyyəsinin 50-dən yüksək olması iqtisadi inkişaf üçün zəruridir, lakin kafi deyil. Çox sayda aşağı gəlirli ölkə göstərmək olar ki, bu ölkələrin DB reytingi yüksəkdir, lakin gəlirləri az olan ölkələr qrupuna daxildir (məs.Ruanda). Belə fərz etmək olar ki, ölkənin gəlirləri ilə DB-in integral göstəricisi arasındakı əlaqənin birmənalı olmaması yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblə daha çox bağlı ola bilər. Çünki DB-in metodologiyasına əsasən vergilərin ödənilməsi və xarici ticarətin azadlığı göstəriciləri də digər alt-göstəricilər kimi bir qütblü qəbul edilib və nə qədər vergi yükü az olarsa və ya nə qədər xarici ticarət rejimi azad olarsa, ölkədə biznes mühiti bir o qədər əlverişli hesab edilib.

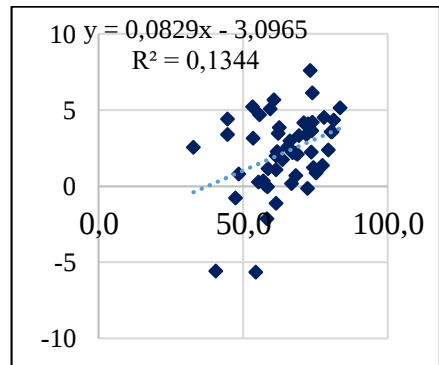
Qrafik 2. Müxtəlif gəlirli ölkələrin a.b.gəlirlərinin loqarifminin biznes mühitinin əlverişliliyindən asılılığı (2019)

Qrafik 3. Aşağı gəlirli 27 ölkədə (22-si üzrə məlumat var idi) ölkələrdə biznes mühitinin (2019) iqtisadi artıma təsiri

Qrafik 4. Aşağı orta gəlirli 44 ölkədə (41 ölkə üzrə məlumat var idi) biznes mühitinin (2019) iqtisadi artıma təsiri (2019)

Qrafik 5. Yuxarı orta gəlirli 55 ölkədə (51 ölkə üzrə məlumat var idi) biznes mühitinin (2019) iqtisadi artıma təsiri (2019)

Lakin bu göstəricilərin az olması nə qədər biznesə pozitiv təsir edirsə, bir o qədər sosial-iqtisadi sahəyə və əhalinin rifahına, həmçinin daxili bazara mənfi təsir etdiyindən dolayısi ilə iqtisadi inkişafa mənfi təsir edir. Odur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, belə yanaşma doğru deyil.

Biznes mühitinin əlverişliliyini xarakterizə edən bəzi göstəricilərin iki qütblü olmasına baxmayaraq, inteqral göstərici ilə a.b. ÜDM arasında əlaqə pozitiv meyillidir (qrafik 2). Lakin belə nəticəni ayrı-ayrı gəlir qrupları üzrə biznes mühitinin əlverişliliyinin iqtisadi artıma təsirləri haqqında demək olmur (qrafik 3-5).

Bizim qəbul etdiyimiz hipotezə əsasən, gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün ölkələr üzrə, həmçinin ayrı-ayrı gəlir qrupları üzrə iqtisadi artım biznes mühitini xarakterizə edən elə göstəricilərlə xətti reqresiya əlaqəsində ola bilər ki, bu göstəricilər iki qütblü olmasın. Bu halda belə göstəricilər üzrə biznes mühitinin əlverişliliyinin artması iqtisadi artıma pozitiv təsir edə bilər. Lakin biznes mühitini xarakterizə edən göstərici ikiqütblü olarsa, onda iqtisadi artımın belə göstəricidən pozitiv asılılığı o zaman olur ki, bu göstəricinin dəyişməsi onu optimal intervala yaxınlaşdırır. Əks halda əlaqə neqativ olacaq.

3. Azərbaycanda qeyri-neft ÜDM və bu sektorda iqtisadi artım cəmi vergi dərəcələrindən asılı deyil.

Tədqiqatda biznes mühitinin iqtisadi artıma təsirlərini qiymətləndirmək üçün iqtisadiyyatda neft amilini nəzərə almamağa çalışmışıq. Əlbəttə neftin birbaşa təsiri nəzərə alınmasa da dolayısı ilə təsirlərini tamam aradan qaldırmaq mümkünsüzdür. Çünki neftdən gələn gəlirlər müxtəlif kanallarla dövlət büdcəsinə, oradan isə ev təsərrüfatlarına daxil olur və müxtəlif məqsədlər üçün, o cümlədən, yeni biznes sahələrində investisiya olaraq istifadə edilir. Yəni ÜDM həcmində neft-qaz sektorunda yaradılan əlavə dəyər nəzərə almasaq da digər sektorlarda yaradılan əlavə dəyərə bu sektordan gələn gəlirlərin təsirini tam olaraq nəzərə almamaq mümkün deyil. Buna baxmayaraq, ilkin yanaşma olaraq, biz hesab etmişik ki, neft-qaz sektorunda imzalanan müqavilələr xüsusi mahiyyətlidir və bu sektordakı fəaliyyətə ölkədəki biznes mühitinin ciddi təsiri yoxdur. Odur ki, tədqiqat zamanı iki variantda hesablanmış ÜDM həcmindən istifadə edilib. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəlcə adambaşına ÜDM həcminə olan təsirlər, daha sonra isə qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərə olan təsirlər nəzərə alınıb.

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin əsas hissəsi qeyri-neft emal sənayesində, kənd təsərrüfatı, xidmət, elektrik enerjisi istehsalı və sair sahələrdə yaranır. Qeyri-neft sektorunda ÜDM həcmnin dinamikası da ölkə üzrə ÜDM həcmnin dinamikasına çox oxşayır. Tədqiqata bu sektorda yaradılan əlavə dəyərin 2000-2020-ci illərarası inkişaf dinamikası daxil edilib. Tədqiqat göstərir ki, bu sektorda da inkişaf tendensiyası 2015-ci il devalvasiyasına qədər davamlı artan olub. Devalvasiya nəticəsində 2015 və 2016-cı illərdə qeyri-neft sektorunda əlavə dəyər həcmi kəskin aşağı düşüb. 2017-ci ildən başlayaraq, bu sektorda yenidən artım hiss edilir. Qeyd edək ki, Azərbaycanın ÜDM həcmində qeyri-neft sektorunun payı getdikcə artmaqdadır.

Liberallaşmanın genişlənməsi biznes mühitinin əlverişlilik səviyyəsinin daha da yüksəlməsidir. Biznes mühitinin əlverişliliyinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan determinantlar arasında verginin mühüm əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alaraq, biz hesablamalarımızda “cəmi vergi dərəcələri” göstəricisindən və onun

dəyişməsindən istifadə etmişik. Ən kiçik kvadratlar üsulu ilə cüt və çoxdəyişənli reqresiya analizlərinin tətbiqi ilə 1) adambaşına ÜDM həcmi; 2) a.b. illik mütləq iqtisadi artım; 3) a.b. illik iqtisadi artım sürəti; 4) a.b. mütləq illik iqtisadi artım sürəti; 5) a.b. ÜDM-in 1990-cı baza ilinə nisbətən illik mütləq artımı; 6) a.b. ÜDM-in 1990-cı baza ilinə nisbətən illik artım sürəti; 7) a.b. ÜDM-in 1990-cı baza ilinə nisbətən illik mütləq artım sürəti göstəriciləri ilə biznes mühitinin “cəmi vergi dərəcələri” komponenti və onun 2 illik dəyişməsi arasındakı əlaqələrin analiz aparılmışdır. Alınan nəticələr deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda ÜDM və iqtisadi artım cəmi vergi dərəcələrindən asılı deyil. Bunun əsas səbəbinin neft iqtisadiyyatı ilə bağlı olmasını güman edirik. Belə ki, asılı dəyişənlər birbaşa neft gəlirlərindən asılıdır.

Oxşar hesablamaların qeyri-neft sektoru üzrə aparılması da təqribən eyni nəticəyə gəlməyə əsas verir. Belə ki, Azərbaycanda qeyri-neft ÜDM və bu sektorda iqtisadi artım cəmi vergi dərəcələrindən asılı deyil. Əslində qeyri-neft sektorunun əsas hissəsi özəl sahibkarlıqla bağlı olduğundan bu sektorda yaranan əlavə dəyərin həcmi cəmi vergi dərəcələrindən ciddi surətdə asılı olmalı idi. Lakin belə əlaqənin olmamasının əsas səbəbi kimi cəmi vergi dərəcələrinin yüksək olmasını və son 10 illikdə onun dəyişməsinin nəzərəcarpacaq dərəcədə olmaması ilə izah etmək olar.

4. Azərbaycanda məcmu iqtisadiyyat üzrə adambaşına ÜDM həcmi və qeyri-neft sektorunda adambaşına əlavə dəyər həcmi loqarifmi ilə cəmi vergi dərəcələri arasında reqresiya əlaqəsi güclüdür və neqativdir.

Azərbaycanda məcmu iqtisadiyyatda ÜDM və onun dəyişmələri ilə cəmi vergi dərəcələri arasında əlaqə yoxdur. Lakin hesablamalar göstərir ki, adambaşına ÜDM həcmi loqarifminin, həmçinin qeyri-neft sektorunda adambaşına ÜDM həcmi loqarifminin cəmi vergi dərəcələrindən asılılığı əhəmiyyətlidir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Adambaşına ÜDM həcmi və qeyri-neft sektorunda əlavə dəyər həcmnin loqarifmi ilə cəmi vergi dərəcələri arasında reqresiya əlaqəsinin nəticələri

Məcmu iqtisadiyyat üzrə				
	əmsallar	Standart səhv	t-statistika	P-qiymət
b_0	13.97373	1.420171	9.839472	0.0000
b_1	-0.13305	0.034817	-3.82144	0.0021
$R^2 = 0.529043$				
$F = 14.60337$				
Qeyri-neft sektoru üzrə				
b_0	18.19225	1.434896	12.67844	0.0000
b_1	-0.19901	0.035178	-5.65722	0.0000
$R^2 = 0.711138$				
$F = 32.00416$				

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

1-ci cədvəldən görünür ki, Azərbaycanda məcmu iqtisadiyyat üzrə a.b. ÜDM həcmi və qeyri-neft sektorunda əlavə dəyər həcmnin loqarifmi ilə cəmi vergi dərəcələri arasında reqresiya əlaqəsi əhəmiyyətlidir və bu göstəricilər arasındakı əlaqəyə əsaslanaraq təsdiq etmək olar ki, Azərbaycanda cəmi vergi dərəcələrinin azalması iqtisadi inkişafı stimullaşdırır. Bu göstəricilər arasındakı əlaqəni

$$\ln(\widehat{GDPPC})_t = 13.97373 - 0.13305 * TB_t \\ (1.420171) \quad (0.034817) \quad (1)$$

$$\ln(\widehat{GDPNOL})_t = 18.19225 - 0.19901 * TB_t \\ (1.434896) \quad (0.035178) \quad (2)$$

Təqribən oxşar asılılığı biz büdcə gəlirləri ilə cəmi vergi dərəcələri arasında da müşahidə edə bilərik. Bu onu göstərir ki, son 15 ildə Azərbaycanda büdcə gəlirləri ilə cəmi vergi dərəcələri arasındakı əlaqə Laffer əyrisinin ikinci yarı hissəsinə uyğundur.

Bu əlaqənin davamlılığını nəzərə alaraq, tam əminliklə israr etmək olar ki, Azərbaycanda cəmi vergi dərəcələrinin ilbəil azaldılması iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaqda mühüm rol oynaya bilər. Lakin belə azalmanı “0” səviyyəsinə qədər davam etdirmək mümkün deyil. Azərbaycan üçün elə xarakterik səviyyə var ki, o səviyyə optimaldır

və bu səviyyədən sonrakı azalmalar iqtisadiyyata mənfi təsir göstərə bilər.

5. Ölkələrarası panel analiz göstərir ki, biznes mühitinin mühüm aspektlərindən biri olan xarici ticarət tariflərinin iqtisadi artıma təsirləri neqativdir. Bu göstəricilər arasındakı neqativ əlaqə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün xarakterikdir.

Dünyanın ən inkişaf etmiş və dünya bazarında rəqabətliyi yüksək olan ölkələrin tariflərdən istifadə etməsi bir daha deməyə əsas verir ki, tariflərin tamamilə ləğv edilməməsi daxili bazarın qorunması baxımından hələ də kiçik iqtisadiyyatlı ölkələr tərəfindən dəstəklənir. Ona görə də hər bir ölkə öz iqtisadiyyatının özünəməxsusluğundan, istehsal amillərinin həcmindən, regionda və ya dünya bazarında müqayisəli üstünlük səviyyəsindən çıxış edərək tariflər üçün optimal dərəcəni müəyyən etməlidir. Buna görə də hər bir ölkənin təmsalında mövcud tariflərin iqtisadi inkişafa və rifaha təsirləri qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycanın təmsalında xarici ticarət tariflərinin iqtisadi artıma təsirlərinin qiymətləndirilməsi üçün cüt reqressiya tənliyindən (3), həmçinin VAR modelindən (4) istifadə edilib:

$$GDP_t = \beta_1 + \beta_2 * \tau_t + \varepsilon_t \quad (3)$$

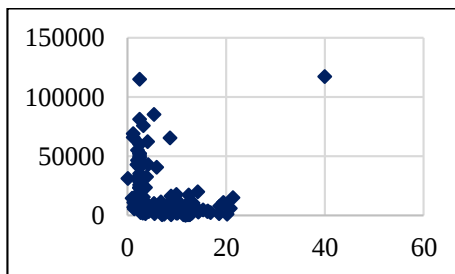
$$y_t = \beta_0 + \sum_{j=1}^n \beta_j * y_{t-j} + \sum_{k=0}^m \gamma_k * x_{t-k} + \varepsilon_t \quad (4)$$

VAR modelindən istifadənin əsas səbəbi xarici ticarət tariflərinin iqtisadi artıma və digər makroiqtisadi göstəricilərə şok effekti təsir etməsidir. VAR modelində y_t (iqtisadi artım) özünün (t-n) zamanındakı qiymətlərindən (y_{t-n}) və ona təsir edən tariflərin (t-m) zamanındakı qiymətlərindən asılılığı axtarılacaq. Ölkələrarası tədqiqatlar zamanı isə VAR modelinin (5) variantından istifadə ediləcək.

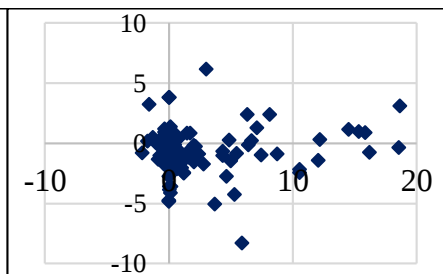
$$y_t^i = \beta_0^i + \sum_{j=1}^n \beta_j^i * y_{t-j}^i + \sum_{k=0}^m \gamma_k^i * x_{t-k}^i + \varepsilon_t^i \quad (5)$$

Qeyd edək ki, tariflərin yüksək olduğu ölkələr arasında inkişaf etmiş ölkələr yoxdur. Adambaşına ÜDM həcmi 20 min ABŞ dollarından yüksək olan, demək olar ki, bütün ölkələrdə idxal

tariflərinin dərəcəsi 10%-dən aşağıdır. Burada istisna yalnız Bermuda təşkil edir. Bu ölkədə adambaşına ÜDM həcmi 120 min ABŞ dollarına yaxın, lakin tarif dərəcələri 40% ətrafındadır. Lakin tariflərin dəyişməsinin ÜDM artımının tempinə təsirləri ölkədən ölkəyə dəyişir (qrafik 6).

Qrafik 6. Tarif dərəcəsi (X-oxu) ilə adambaşına ÜDM həcmi (Y-oxu) arasında əlaqə

Qrafik 7. Tarif dərəcəsinin dəyişməsinin (X-oxu) iqtisadi artım tempinə (Y-oxu) təsiri (2018-2019)

Bəzi ölkələrdə tariflərin artması iqtisadi artım tempinin artması, bəzi ölkələrdə isə əksinə azalması ilə üst-üstə düşür. İqtisadi artım tempinə təsir edən çoxlu sayda digər amillərin olduğunu nəzərə alsaq, belə dəyişmələrin tariflərlə bağlı olduğunu iddia etmək olmaz. Bu əlaqənin nə dərəcədə olduğunu qiymətləndirmək üçün hər bir ölkənin təmsalında, hətta ölkə daxilində ayrı-ayrı mal qruplarına olan vergilərin həmin mal qrupları üzrə istehsal həcminə təsirini qiymətləndirmək daha doğru olar.

Məcmu iqtisadiyyata tarif dərəcələrinin təsirinin hesablanmasıdakı əsas çətinlik müxtəlif mal qruplarına tətbiq edilən tariflərin fərqliliyi, həmçinin tariflərlə yanaşı qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin geniş tətbiq edilməsidir. Qeyri-tarif məhdudiyyətləri tarif dərəcələrindən fərqləndiyindən onların bir yerdə toplanaraq ümumi tarif dərəcələrinin müəyyən edilməsi çətinidir. Elə buna görə də Heritage Fondu qeyri-tarif məhdudiyyətlərini müqayisəli qiymətləndirmək üçün xüsusi metodika təklif edir.

54 ölkə üzrə adambaşına ÜDM həcmnin xarici ticarət tariflərinin dərəcəsindən asılılığının Panel analiz deməyə əsas verir ki, bu göstəricilər arasında neqativ əlaqə var (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Adambaşına ÜDM həcmnin tarif dərəcəsindən asılılığı

Dependent Variable: GDPPC
Method: Panel Least Squares
Date: 11/30/21 Time: 15:30
Sample: 2002 2019
Periods included: 18
Cross-sections included: 54
Total panel (balanced) observations: 972

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	40606.70	1042.573	38.94855	0.0000
TARIFFS	-2857.287	157.4833	-18.14343	0.0000
Root MSE	20850.66	R-squared		0.253378
Mean dependent var	26106.00	Adjusted R-squared		0.252608
S.D. dependent var	24143.09	S.E. of regression		20872.15
Akaike info criterion	22.73227	Sum squared resid		4.23E+11
Schwarz criterion	22.74231	Log likelihood		-11045.89
Hannan-Quinn criter.	22.73610	F-statistic		329.1840
Durbin-Watson stat	0.041932	Prob(F-statistic)		0.000000

Qeyd: müəllif tərəfindən eViews program paketi vasitəsilə hesablanmışdır

Azərbaycanda xarici ticarətin liberallaşması istiqamətində son illər geniş islahatlar aparılır. Lakin buna baxmayaraq, idxala orta tarif dərəcəsi hələ də yüksəkdir. Dünya Bankının qiymətləndirmələrinə əsasən 2019-cu ildə Azərbaycan idxala tarif dərəcəsinin səviyyəsinə görə ilk 20-liyə daxildir.

VAR modeli əsasında Azərbaycanda tariflərə adambaşına ÜDM həcmnin reaksiyasının qiymətləndirilməsi 3-cü cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3

Azərbaycanda tariflərin adambaşına ÜDM həcminə reaksiyası

Vector Autoregression Estimates			R-squared	0.754361	0.578026
Date: 12/01/21 Time: 12:48			Adj. R-squared	0.508723	0.156051
Sample (adjusted): 2009 2017			Sum sq. resids	4908756.	1.652376
Included observations: 9 after adjustments			S.E. equation	1107.786	0.642724
Standard errors in () & t-statistics in []			F-statistic	3.071021	1.369813
	GDP P C	TARIFFS			
GDP P C (-1)	0.782712 (0.44716) [1.75041]	-0.000494 (0.00026) [-1.90478]	Log likelihood	-72.21233	-5.142901
GDP P C (-2)	-0.328154 (0.37169) [-0.88288]	0.000392 (0.00022) [1.81631]	Akaike AIC	17.15829	2.253978
TARIFFS(-1)	-1008.572 (630.791) [-1.59890]	0.157869 (0.36598) [0.43136]	Schwarz SC	17.26786	2.363547
TARIFFS(-2)	-209.9655 (769.341) [-0.27292]	-0.843504 (0.44636) [-1.88973]	Mean dependent	6086.114	3.995556
C	8018.886 (5070.31) [1.58154]	7.256027 (2.94173) [2.46658]	S.D. dependent	1580.492	0.699627
			Determinant resid covariance (dof adj.)		463936.1
			Determinant resid covariance		91641.70
			Log likelihood		-76.95628
			Akaike information criterion		19.32362
			Schwarz criterion		19.54276
			Number of coefficients		10

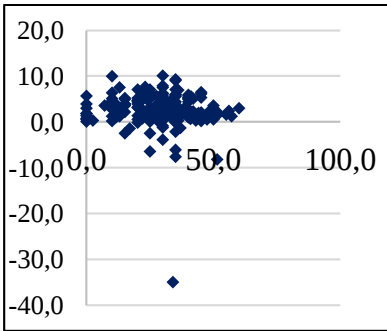
Qeyd: müəllif tərəfindən eViews proqram paketi vasitəsilə hesablanmışdır

Alınan nəticələr deməyə əsas verir ki, ÜDM həcminə onun (t-1) ilindəki həcmi (laq=1), tariflərin həmin ildəki, səviyyəsi (laq=1), həmçinin (t-1) ildəki səviyyəsi (laq=1) təsir edir. Lakin qeyd etməliyə ki, tariflərin dəyişməsinə ÜDM həcmninə reaksiyası mövcud olsa da çox ciddi deyil. Bunun əsasən iki səbəbi var. Birinci səbəb idxalın strukturu ilə bağlıdır. Azərbaycanda idxalın strukturunda texnika və ərzaq mallarının həcmninə əsas çəkiyə malik olması səbəbindən onun nisbətən sabitliyi təmin edilib. Tariflərin nisbətən az səviyyədə dəyişməsi idxal mallarının sabitliyinə və dolayısı ilə ÜDM həcminə ciddi təsir göstərmir. İkinci səbəb isə ÜDM-də neft gəlirlərinin üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. İdxal tariflərinin dəyişməsi neft və qaz ixracına təsir etmir və dolayısı ilə tariflərin dəyişməsi də ÜDM həcminə güclü təsirə malik olmur. Lakin bütün hallarda belə təsirlər mövcuddur.

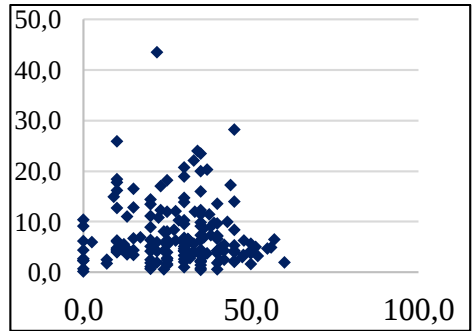
6. Gəlir vergisinin iqtisadi artıma təsirləri ölkələrin gəlir qruplarından asılı olaraq dəyişir və universal deyil.

Gəlir vergisi ölkədən ölkəyə dəyişir və onun dərəcəsi inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha çox dövlətin iqtisadi siyasəti ilə bağlıdır. Elə inkişaf etmiş ölkə var ki, orada gəlir vergisinin həcmi 40%-dən çox, elə ölkə də var ki, orada “0”-a yaxındır. Məsələn, Danimarka, Niderland və Avstriya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə gəlir vergisinin dərəcəsi hətta 50%-dən çoxdur.

Gəlir vergisinin dərəcəsinin iqtisadi artıma təsirlərinin qiymətləndirilməsini biz həm panel analiz, həm də zaman sırası analizi ilə qiymətləndirməyə çalışmışıq. Birinci halda keçən əsrin doxsanıncı illərində və sonrakı dövərdə sosialist təsərrüfat sistemindən bazar iqtisadi münasibətlərinə keçmiş Şərqi Avropa və keçmiş Sovet respublikaları üzrə son 8 ilin göstəricilərindən, ikinci halda isə Azərbaycan üzrə son 8 ilin göstəricilərindən istifadə edilib. Hər iki halda gəlir vergiləri dərəcəsi Heritage Fondunun hesabatlarından, adambaşına illik iqtisadi artım göstəriciləri isə Dünya Bankının məlumatlar bazasından əldə edilib.

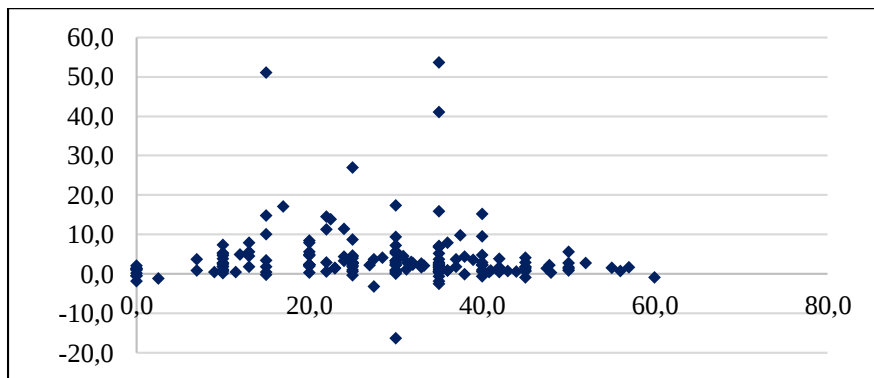
Qrafik 7. Gəlir vergisi dərəcəsi (%) (X-oxu) və ÜDM artımı (%) (Y-oxu) arasında əlaqə (2020-ci il)

Qrafik 8. Gəlir vergisi dərəcəsi (%) (X-oxu) ilə işsizlik səviyyəsi (Y-oxu) arasında əlaqə (2020-ci il)

Əhalinin gəlirləri çox yüksək olan Küveyt, BƏƏ kimi ölkələr gəlir vergisi tətbiq edilmir. Lakin gəlirləri aşağı olan çoxlu sayda ölkə var ki, onlarda da gəlir vergisinin dərəcəsi yüksək deyil. Bu ölkələr çalışırlar ki, gəlir vergisinin dərəcəsinə aşağı etməklə əhalinin və biznes subyektlərinin sərəncamda olan gəlirləri azaltmasınlar,

həmçinin birbaşa xarici investisiyaları cəlb edə bilsinlər. Lakin gəlir vergisinin aşağı səviyyədə müəyyən edilməsi hələ o demək deyil ki, iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edəcək. Əlbəttə bu halda biznes mühitinin əlverişliliyi artmış olur, lakin gəlir vergiləri biznes mühitinin əlverişliliyini müəyyən edən yeganə göstərici deyil.

Qrafik 9. Gəlir vergisi dərəcəsi (%) (X-oxu) ilə inflyasiya səviyyəsi-(Y oxu) arasında əlaqə (2020-ci il)

2020-ci il üzrə 186 ölkədə gəlir vergisi dərəcəsi ilə adambaşına ÜDM həcmi arasındakı əlaqənin xarakteri də göstərir ki, bu göstəricilər arasında bütün ölkələrə xas universal asılılıq yoxdur (qrafik 7). Gəlir vergisi dərəcəsinin işsizlik səviyyəsi (qrafik 8), gəlir vergisi dərəcəsinin inflyasiya səviyyəsi (qrafik 9) arasındakı əlaqələrin xarakteri sübut edir ki, bu göstəricilər arasında bütün ölkələrə xas olan ümumi qanunauyğunluq yoxdur.

7. Azərbaycanda gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma təsirləri hiss ediləcək dərəcədə deyil.

Azərbaycanda gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma təsirlərinin qiymətləndirilməsi üçün biz (6) reqresiya tənliyinin sadələşdirilmiş variantından istifadə edəcəyik:

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 * \Delta T_t + \varepsilon_t \quad (6)$$

Burada, ΔY_t - a.b.ÜDM-in 2012-ci ilə nisbətən faizlə dəyişməsi, ΔT_t - 2012-ci ilə nisbətən gəlir vergisi dərəcəsinin dəyişməsidir. Qeyd edək ki, ölkədə 2012-ci ildə gəlir vergisi 30%, sonrakı illərdə isə 25%

olaraq, son 8 ildə dəyişməyib. Ona görə də ölkədə ÜDM-in dəyişməsinin gəlir vergi dərəcəsiindən asılı olaraq dəyişməsi ehtimalı çox azdır. Digər tərəfdən, Azərbaycanda ÜDM-in əsas hissəsinin neft gəlirlərindən ibarət olması da gəlir vergilərinin dərəcəsinin iqtisadi artıma və iqtisadi aktivliyə təsirini azaldır Cədvəl 4.

Cədvəl 4

Azərbaycanda gəlir vergisi dərəcəsi ilə adambaşına ÜDM-in dəyişməsi arasındakı regresiya əlaqəsinin nəticəsi

	əmsal	Standart xəta	t-statistika	p-qiyəət
β_1	-69.236	137.4953	-0.50355	0.630033
β_2	1.69236	1.376993	1.229026	0.25877

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

Beləliklə, biznes mühitinin əlverişliliyini xarakterizə edən daha bir göstəricinin-gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma və adambaşına ÜDM həcminə təsirlərinin müxtəlif ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üzrə qiymətləndirilməsi deməyə əsas verir ki, bu təsirlər ölkədən ölkəyə dəyişir və ölkənin iqtisadi konyukturasından asılıdır. Hər bir ölkədə gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma pozitiv təsirlərini artırmaq üçün onun optimal həddinin tapılması zəruridir.

8. Minimum əmək haqqı (MƏH) adambaşına (a.b.) ÜDM həcmninə loqarifminə neqativ təsir edir. Muzdlu işçilərin sayının isə a.b. ÜDM həcminə və ya onun loqarifminə təsirləri yoxdur.

MƏH-nın iqtisadi artıma və ya digər makroiqtisadi göstəricilərə təsiri kanalı əsasən onun məşğulluq səviyyəsinə təsirləri ilə bağlıdır. Çoxlu sayda tədqiqatların müqayisəli təhlili deməyə əsas verir ki, MƏH-nın müəyyən səviyyədə daha çox artması az ixtisaslı işçilərin məşğulluq səviyyəsinə mənfi təsir göstərir.

MƏH-nın məbləğinin biznes mühitinə təsirini birmənalı olaraq neqativ hesab etmək olmaz. Belə ki, hər bir müəssisə bu məbləğdən yuxarı səviyyədə əmək haqqı verməyə məcbur edildiyi üçün müəssisənin xərcləri artmış olur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, MƏH-nın artması, həm də əmək bazarını canlandırır. Belə ki, MƏH az olan hallarda iş qabiliyyəti olan çoxlu insanlar özüməşğulluq variantını seçir və ya işləməkdən imtina edirlər. Digər tərəfdən, MƏH-dan yüksək əmək haqqının verilməsi işçilərin motivasiyasını artmış olur.

MƏH-nın artırılması nəticəsində mümkün ixtisarlara olma təhlükəsi işçiləri daha məhsuldar olmağa vadar edə bilər. Başqa sözlə desək, MƏH-nın artması əmək bazarında təklifi artıran əsas exzogen amillərdən biridir. MƏH-nın məşğulluğa olan təsirlərinə həsr edilən tədqiqatlar da göstərir ki, onun artması bəzi ölkələrdə aşağı ixtisaslı işçilərin məşğulluq səviyyəsinə mənfi təsir etsə də, bəzi ölkələrdə təsirsiz ötürür. Yəni bəzi ölkələrdə MƏH-nın biznes mühitinə təsirləri hiss ediləndir, bəzi ölkələrdə isə belə təsirlər hiss edilmir. Bunun əsas səbəbi MƏH-nın orta əmək haqqı ilə nə dərəcədə müqayisə oluna bilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, 1995-ci ildə Azərbaycanda MƏH-nın məbləği 1.1 manat idi. Həmin ildə iqtisadiyyat üzrə orta aylıq əmək haqqı 12.5 manat olub. Yəni MƏH orta aylıq əmək haqqından 12 dəfə az olub.

MƏH (MW_t) və orta əmək haqqı (AW_t) səviyyəsinin, həmçinin bu iki göstəricinin nisbətindən ($SM&AW_t$) və əmək haqqı alan müdli işçilərin sayının ($W&S_t$) adambaşına ÜDM həcmində ($GDPpc_t$) təsirləri biznes mühitinin əlverişliliyinə aidiyyəti olan əmək haqqı aspektinin iqtisadi artıma təsiri kimi xarakterizə oluna bilər.

Cədvəl 5

Adambaşına ÜDM həcmində loqarifminin ($\log(GDPpc)$) minimum əmək haqqından, orta əmək haqqından, onların nisbətindən və müdli işçilərin sayından asılılığı

	Əmsal	Standart xəta	t-statistika	P-value
$SM&AW_t$	6.565428	0.969823	6.769719	0.0000
MW_t	-0.017196	0.004802	-3.581063	0.0018
AW_t	0.007867	0.001037	7.588192	0.0000
$W&S_t$	T	0.000401	-1.901363	0.0711
C	6.635079	0.532654	12.45663	0.0000
R^2	0.974424			
Durbin-Uatson əmsalı	1.064865			

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Adambaşına ÜDM həcmində loqarifmi MƏH-dan, orta əmək haqqı səviyyəsindən, MƏH-nın orta əmək haqqına nisbətindən əhəmiyyətli dərəcədə, hətta 1% və 5%-lik etibarlılıq intervalında asılıdır (cədvəl 5). Müdli işçilərin sayından asılılıq isə 10%-lik etibarlılıq intervalında

mövcuddur. Əlbəttə belə çoxdəyişənli reqresiya asılılığında Durbin Uatson əmsalı zəruri intervaldan bir qədər kənardadır.

Cədvəl 6

Adambaşına ÜDM həcmnin loqarifminin ($\log(GDP_{pc}) - 0.4676 * \log(GDP_{pc})_{t-1}$) MƏH-dan, orta əmək haqqından, onların nisbətindən və muzzdlu işçilərin sayından asılılığı

	Əmsal	Standart xəta	t-statistika	P-value
$SM\&AW_t - 0.4676 * SM\&AW_{t-1}$	2.010580	0.451864	4.449524	0.0003
$MW_t - 0.4676 * MW_{t-1}$	- 0.007108	0.002574	- 2.761001	0.0124
$AW_t - 0.4676 * AW_{t-1}$	0.003255	0.000600	5.428077	0.0000
$W\&S_t - 0.4676 * W\&S_{t-1}$	0.000105	0.000178	0.590326	0.5619
C	1.313403	0.118269	11.10524	0.0000
R^2	0.949916			
Durbin-Uatson əmsalı	1.555719			
Müşahidələrin sayı	26 il (1996-2020)			

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Avtoreqresiyanın aradan qaldırılmasından sonra bu göstəricilər arasındakı əlaqə 6-cı cədvəldə verilmişdir. Qeyd edək ki, bu halda da MƏH-dan, orta əmək haqqından və bu göstəricilərin nisbətindən asılılıq əhəmiyyətlidir. Lakin muzzdlu işçilərin sayından asılılıq üçün H_0 –hipotezi özünü doğruldur.

Beləliklə, Adambaşına ÜDM həcmnin loqarifminin MƏH səviyyəsindən, orta əmək haqqı, MƏH-nın orta əmək haqqına nisbəti göstəricilərindən asılılığını xarakterizə edən cüt reqresiya tənlikləri bu göstəricilər arasındakı əlaqənin əhəmiyyətli olması qənaətinə gətirir. Əmək haqqı alan muzzdlu işçilərin sayı isə a.b.ÜDM həcminə və ya onun loqarifminə təsir etmir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işində müxtəlif ekonometrik metodlar vasitəsilə biznes mühiti və onun ayrı-ayrı aspektlərinin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə, o cümlədən, adambaşına ÜDM həcminə, ÜDM həcminə, iqtisadi artıma təsirləri kəmiyyətə qiymətləndirilmişdir. Ekonometrik

modellərin yüksək adekvatlığının təmin edilməsi üçün t- və F-testindən, Durbin-Uatson əmsalından, zaman sıralarının stasionarlığından, kointeqrasiya metodundan, Genişləndirilmiş Dickey-Fuller testindən, heteroskedastikliyin yoxlanılması və aradan qaldırılması metodlarından və sair istifadə edilib. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən əsas nəticələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Endogen İqtisadi artım nəzəriyyəsi neoklassik və neokeynisçi artım nəzəriyyələrini nəinki inkiar etmir, əksinə onları tamamlayaraq, dövlət siyasətinin iqtisadiyyata və onun ayrı-ayrı aspektlərinə təsir kanallarını izah etməyə imkan verir. Endogen artım nəzəriyyəsinə əsasən R&D xərcləri, həmçinin insan kapitalının inkişafı yeni keynisçi artım nəzəriyyəsinin əsaslandığı yığım və investisiyanın, həmçinin neoklassiklərin əsaslandığı texnoloji inkişafın əsasında dayanır. İnstitusional mexanizmlər, o cümlədən, dövlətin iqtisadiyyata hər hansı formada müdaxiləsi iqtisadi artıma öz təsirini göstərir. İnstitusional mexanizmlərdən biri olan biznes mühitinin əlverişliliyi iqtisadi inkişafa yığının və investisiyaların artması vasitəsilə təsir göstərir. Ölkədə biznes mühiti nə qədər əlverişli olarsa, birbaşa xarici investisiyalarla yanaşı, daxili investisiyaların da həcmi artar. Digər tərəfdən, biznes mühitinin əlverişliliyi vergi yükünün azalması ilə xarakterizə olunur. Bu halda yığım da artar. Xarici iqtisadi əlaqələrin liberallığı ilə xarakterizə olunan biznes mühitinin əlverişliliyi imkan verir ki, texnoloji yeniliklər ölkəyə daha asanlıqla daxil olsun;

2. Biznes mühitinin əlverişliliyinin təminatı dövlət siyasəti ilə reallaşdığından institusional mexanizmdir. Bu mexanizmin əsas məqsədi biznesin inkişafıdır. Bu zaman sahibkarın mənafeyi daha çox qabardılır. Bura qiymətlərin liberallığından tutmuş, vergilərin azaldılmasına, xarici ticarət rejiminin sadələşdirilməsinə, işdən çıxarma və işə qəbula qədər müxtəlif tədbirlər daxildir. Bu zaman müddülu işçilərin, bəzi hallarda isə bütünlükdə cəmiyyətin sosial müdafiəsinə ziddiyyət yarana bilər. Məsələn, vergilərin azaldılması büdcə gəlirlərinin də azalmasına səbəb ola bilər. Bu isə büdcədən sosial müdafiə xərclərinin azalmasına səbəb ola bilər. İşə qəbul və işdən çıxarmanın asanlaşdırılması müddülu işçilərin asanlıqla işsizliklə üzləşməsi və ya onların iş şəraitinin ağırlaşması ilə nəticələnə bilər. Ona görə də biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması istiqamətində

atılan addımlar zamanı biznes mühitini xarakterizə edən göstəricilər iki qrupa ayrılmalıdır. Birinci qrup göstəricilər o göstəricilərdir ki, onlar bütün hallarda həm biznesin inkişafı, həm də muzzdlu işçilərin sosial müdafiəsi üçün zəruridir. Məsələn, korrupsiyaya qarşı qanunvericiliyinin sərtləşməsi, qanunun aliliyinin təmin edilməsi bu qəbil-dən olan institusional mexanizmlərdəndir. Lakin idxal rejiminin libe-rallaşması biznes mühitinin əlverişliliyini artırsa da daxili bazarda işsizlik üçün şərait yarada bilər. Həmçinin minimum əmək haqqı ilə bağlı qanunvericiliyin sərtləşməsi aşağı ixtisaslı işçilər üçün işsizlik yarada bilər;

3. Doing Busines Tədqiqat Qrupunun, Heritage Fondunun və ya Fraser İnstitutunun hazırladıqları inteqral indekslər əsasında Azərbaycanın biznes mühitinin əlverişliliyinin qiymətləndirilməsi deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda biznes mühitinin bəzi aspektləri kifayət qədər qənaətbəxşdir. Məsələn, kreditlərin əlçatanlığı, müəssisənin qeydiyyatı alınması və digər göstəricilər üzrə Azərbaycanda biznes mühitini əlverişli hesab etmək olar. Lakin bəzi aspektlər üzrə, məsələn, qiymətlərin tənzimlənməsi, vergi yükü və minimum əmək haqqı ilə bağlı göstəricilər üzrə Azərbaycanda biznes mühitini əlverişli hesab etmək olmaz. Əslində bu göstəricilər üzrə zəruri institusional mexanizmlər əhalinin və muzzdlu işçilərin sosial müdafiəsini təmin etmək məqsədilə müəyyən səviyyədə saxlanılıb;

4. Ekonometrik hesablamalar vasitəsilə sübut edilmişdir ki, gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün ölkələrdə ÜDM həcmi və iqtisadi artım səviyyəsi ilə biznes mühitinin əlverişliliyinin inteqral göstəricisi arasında əlaqə mövcuddur. Hesablamalar göstərir ki, müxtəlif gəlirli ölkələrin a.b.gəlirlərinin loqarifminin biznes mühitinin əlverişliliyindən asılılığı pozitivdir.

5. Ekonometrik hesablamalar göstərir ki, biznes mühitində hər hansı istiqamətdə dəyişikliklər bütün ölkələr üçün eyni nəticə vermir. Bu onunla bağlıdır ki, hər bir ölkə üçün biznes mühitinin əlverişliliyinin optimal səviyyəsi mövcuddur. Dəyişikliklər nəticəsində optimallıqdan uzaqlaşma baş verəndə iqtisadi artım zəifləyir. Əksinə, dəyişikliklər optimallığa yaxınlaşdırırsa, onda iqtisadi artım stimullaşır. Ona görə də ölkələrarası analiz göstərir ki, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq tədqiqata cəlb edilən ölkələrdə

biznes mühitinin əlverişliliyinin bir il ərzində bu və ya digər istiqamətdə dəyişməsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif nəticələrə gətirir.

6. Azərbaycanda qeyri-neft ÜDM və bu sektorda iqtisadi artım vergi yükündən asılı deyil. Əslində qeyri-neft sektorunun əsas hissəsi özəl sahibkarlıqla bağlı olduğundan bu sektorda yaranan əlavə dəyərin həcmi vergi yükündən ciddi surətdə asılı olmalı idi. Lakin belə əlaqənin olmamasının əsas səbəbi vergi yükünün yüksək olması və illər üzrə bu yükün dəyişməsinin nəzərəcarpacaq dərəcədə olmamasıdır.

7. Xarici ticarət tariflərinin dəyişməsinin ÜDM artımının tempinə təsirləri ölkədən ölkəyə dəyişir. Bəzi ölkələrdə tariflərin artması iqtisadi artım tempinin artması, bəzi ölkələrdə isə əksinə azalması ilə üst-üstə düşür. İqtisadi artım tempinə təsir edən çoxlu sayda digər amillərin olduğunu nəzərə alsaq, belə dəyişmələrin tariflərlə bağlı olduğunu iddia etmək olmaz. Bu əlaqənin nə dərəcədə olduğunu qiymətləndirmək üçün hər bir ölkənin timsalında, hətta ölkə daxilində ayrı-ayrı mal qruplarına olan vergilərin həmin mal qrupları üzrə istehsal həcminə təsirini qiymətləndirmək daha doğru olar;

8. 134 ölkə üzrə 2019-cu ildə tariflərin adambaşına ÜDM həcminə təsirlərinin qiymətləndirməsi deməyə əsas verir ki, bu göstəricilər arasında əlaqə var, lakin zəifdir;

9. Azərbaycanda xarici ticarət tariflərinə a.b.ÜDM həcmnin reaksiyasının VAR modeli əsasında qiymətləndirilməsi deməyə əsas verir ki, ÜDM həcminə onun (t-1) ilindəki həcmi (laq=1), tariflərin həmin ildəki səviyyəsi (laq=1), həmçinin (t-1) ildəki səviyyəsi (laq=1) təsir edir. Lakin qeyd etməliyik ki, tariflərin dəyişməsinə ÜDM həcmnin reaksiyası mövcud olsa da çox ciddi deyil. Görünür bunun əsasən iki səbəbi var. Birinci səbəb idxalın strukturu ilə bağlıdır. Azərbaycanda idxalın strukturunda texnika və ərzaq mallarının həcmnin əsas çəkiyə malik olması səbəbindən onun nisbətən sabitliyi təmin edilib. Tariflərin nisbətən az səviyyədə dəyişməsi idxal mallarının sabitliyinə və dolayısı ilə ÜDM həcminə ciddi təsir göstərmir. İkinci səbəb isə ÜDM-də neft gəlirlərinin üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. İdxal tariflərinin dəyişməsi neft və qaz ixracına təsir etmir və dolayısı ilə tariflərin dəyişməsi də ÜDM həcminə güclü təsirə malik olmur. Lakin bütün hallarda belə təsirlər mövcuddur.

10. Biznes mühitinin əlverişliliyini xarakterizə edən daha bir göstəricinin-gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma və adambaşına ÜDM həcminə təsirlərinin müxtəlif ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üzrə qiymətləndirilməsi deməyə əsas verir ki, bu təsirlər ölkədən ölkəyə dəyişir və ölkənin iqtisadi konyukturasından asılıdır. Hər bir ölkədə gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma pozitiv təsirlərini artırmaq üçün onun optimal həddinin tapılması zəruridir.

11. Hesablamalar göstərdi ki, Azərbaycanda MƏH-nın adambaşına ÜDM həcminə təsirləri xeyli zəifdir. Bunun əsas səbəbi MƏH-nın orta əmək haqqı səviyyəsindən çox kiçik olmasıdır. Lakin orta əmək haqqının adambaşına ÜDM həcminə təsiri əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən, MƏH-nın orta əmək haqqına nisbətinin də adambaşına ÜDM və onun loqarifminə təsiri əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyada əldə edilən nəticələri nəzərə alaraq, Azərbaycanda iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə biznes mühitinin əlverişliliyinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi zəruridir. Lakin bu zaman biznes mühitinin əlverişliliyinin integral indeksinin deyil, ayrı-ayrı aspektlər üzrə optimallığın təmin edilməsi məqsədəuyğundur. Belə optimallıq əsasən dual xarakterli aspektlər üçün müəyyən edilməlidir. Digər aspektlər üzrə optimallığın müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti yoxdur. Dual xarakterli olmayan aspektlər üzrə Azərbaycanın göstəricilərinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına və biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılmasına ehtiyac var.

Dərc edilmiş elmi əsərlərin siyahısı

1. İslamova, N. M. Azərbaycanca Biznes Mühitinin Mövcud Vəziyyətinin Təhlili və Qiymətləndirilməsi // Tikintinin İqtisadiyyatı və Menecment, - 2020. №4, -s. 46-56.
2. İslamova, N.M. “Xarici ticarət azadlığının iqtisadi artıma təsirləri” // Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “TƏDRİS, ÖYRƏNMƏK VƏ TƏHSİL” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransı. N.M.İslamova. Bakı: – 2023, –səh.78-79
3. İslamova, N.M. Azərbaycanca biznes mühitinin əlverişliliyinin inkişaf dinamikası // “Tekstil və yüngül sənayedə dizayn, texnologiya və innovasiya” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans, Azərbaycan Texnologiya Universiteti, - Gəncə. – 2022. – s.16-18
4. İslamova, N.M. Azərbaycanca xarici ticarət tarifləri səviyyəsi ilə adambaşına ÜDM həcmi arasında əlaqənin analizi // Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Rəqabətqabiliyyətli mütəxəsis hazırlığı müasir təhsilin əsas məqsədidir” Respublika elmi-praktik konfransı. N.M.İslamova. Bakı: –2023, –səh.121-123
5. İslamova, N.M. Biznes Mühiti və Onun Əlverişliliyinin Mahiyyəti // İqtisadi və siyasi elmlər jurnalı, - 2018. №4, - s.22-35.
6. İslamova, N.M. Biznes Mühitinin Əlverişliliyinin Ölçülməsi Metodları // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2018. №1, - s. 303-308.
7. İslamova, N.M. Biznes Mühitinin Əlverişliliyinin Müxtəlif Gəlirli Ölkələrdə İqtisadi Artıma Təsirlərinin Qiymətləndirilməsi // Tikintinin İqtisadiyyatı və Menecment, - 2021. №1, - s. 244-251.
8. İslamova, N.M. Biznes Mühitinin İqtisadi Artıma Təsir Mexanizmi və Qiymətləndirilməsi Metodları // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2018. №6, - s.174-180.
9. İslamova, N.M. Gəlir vergisi dərəcəsinin iqtisadi artıma təsirləri (ədəbiyyata baxış) // “İqtisadi inkişafda qlobal çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfrans, Qərbi

Kaspi Universiteti. – Bakı. – 2022. – s. 132-133.

10. Islamova, N. Implementation of Mobile Entrepreneurial Learning in the Context of Flexible Integration of Traditions and Innovations / Islamova N., Teymurova V., Abdalova M, [et all] // International Journal of Interactive Mobile Technologies, - 2020. №21, - p. 118-135

11. Islamova, N. Dynamics of the ease of business index in countries with different income // “International scientific Internet conference” "Світ наукових досліджень. Випуск 7": матеріали міжнародної науковопрактичної інтернет-конференції з економіки, інформаційних систем і технологій, психології та педагогіки. – Тернопіль, 2022. – p. 12-14

Dissertasiyanın müdafiəsi “23” oktyabr 2024-cü il tarixdə saat 15:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin www.unec.edu.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “21” sentyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.09.2024
Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆.
Həcmi 1 ç.v. (39964 işarə). Tiraj 100.

*“AA – Poliqlraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.*
Əlaqə üçün: capevi@internet.ru / (+99455) 201-2809